

In memoriam

Ardian Ndreca Ph.D.

Docente di Filosofia Contemporanea

Pontificia Universitas Urbaniana-Roma

MUSTAFA MERLIKA KRUIJA FIGURË E NDRITUN E SHKENCËS SHQIPTARE

Ndjesia historike e shqiptarëve

Nuk është fort e lehtë, sot, kur në Shqipëri hapen vorre e groposen kujtime, me paraqitë një figurë aq të «përfolun» si atë të Mustafa Krujës. Ai bën pjesë në atë rradhë burrash, si Lef Nosi, Dom Lazër Shantoja, Kol Tromara, Mark Gjemarkaj për të cilët nuk flitet gati aspak, edhe pse zënë një vend nderit në altarin e kombit tonë. Sot në Shqipëri zotnon prirja me rehabilitue ata figura të cilat deri dje regjimi komunist i kishte dënue. Shumë e drejtë. Por më të parët që po na dalin atdhetarë e patriotë të përndjekun janë taman ata që u eliminuen në luftën e mbrendshme midis rrymave komuniste në fuqi. E shkrivanat e sotshëm përpiqen me ngjallë keqardhje në publik tue tregue shortin e padrejtë që i tokoi për hise Koçi Xoxeve e Mehmet Shehave, tue hesht qëllimshëm faktin se me mija e mija vorre njerzish të vlerët e të pafajshëm u mbollën në çdo kënd të vendit shi prej dorës së tyre.

Kur flitet për Mustafa Krujën nuk bëhet fjalë me rehabilitue figurën e tij, pse ai nuk ka aspak nevojë për një operacion të tillë të mundimshëm, flitet vetëm me bën të njohtun se kush ishte Mustafa e çka ka kenë jeta e tij. Tash që prej ngjarjeve të turbullta të Luftës së dytë botnore, e cila për ne përfundoi mjerisht, ka kalue një gjysë shekulli, mund t'i shohim ngjarjet e njerzimit në një dritë më objektive, ashtu si u zhvilluen e si ishin me të vërtetë.

Rinia e Mustafa Krujës

Mustafa lindi në qytetin e Gjergj Kastriotit me 15 mars 1887, në një familje të thjeshtë qytetare, e cila është kujdesue që ai të kryente shkollën fillore në qytetin e lindjes e më vonë të vazhdonte të mesmen në Janinë. Fundi i dhetëvjeçarit të parë të shekullit të XX e gjen Mustafën në Stamboll, të shkruem në institutin superior Mülkiye-i-Sehahané (Fakulteti i Shkencave politike), prej kah do të

In memoriam

dalë në vjetin 1910: "*licencié en sciences politiques et sociales*".

Ishte koha kur lëvizja xhonturke kishte përfshí mbarë Turkin me pretekstin e rivendosjes së Kushtetutës së 1876. Në këtë periudhë Mustafa fillon me u interesue për politikë tue shkruie artikuj të ndryshëm e tue marrë pjesë në një shoqni revolucionare. Për këtë arsye edhe pezullohet nga shkolla, por pranohet përsëri falë protestave të deputetëve shqiptarë në Stamboll.

Shpallja e Pamvarsisë e gjën në Vlonë, në krah të Ismail Qemalit e Luigj Gurakuqit, në cilësinë e delegatit të popullit të Krujës, i gatshëm me nënshkrue pamvarsinë e atdheut krahas atdhetarëve më të shquem të kombit tonë. Me formimin e qeverisë u emnue zâvendës-prefekt në Vlonë e më vonë sekretar i kryesis së Këshillit të Ministrave. Shkruen për të Karl Gurakuqi: "Kishte një shpirt arsimitari. Natyra e tij e pat shty qyshë në riní me u marrë me arsimin, pse prej arsimit Shqipnija priste zhvillim e përparim sidomos n'atë kohë kúr duhej me i vû themelet shtetit të rí, të dalun nga errsina shekullore. Auktoritetet shtetnore, tue vrejtë prirjen e tij e tue i ardhë dishirit të çfaqun prej si, e panë të rrugës me i ngarkue drejtorin e arsimit në prefekturën e Elbasanit".1)

Detyra të njejtës natyrë pati edhe gjatë sundimit të shkurtë të Princit Wied, në vjetin 1914. Kjo mund të thomi është periudha më e gjatë e ndejtjes së tij në Shqipni. Shkruen artikuj të shumtë në të përkohshme të ndryshme, si p.sh. në faqet shqip të "*Corriere delle Puglie*", të "*Kuvêndi*" i Sotir Gjikës, të "*Mbrojtja Kombëtare*" e Dom Mark Vasës, të "*Ora e Maleve*" e Shuk Gurakuqit e Dom Lazër Shantojës. Në 1920 është përfaqësues i Shqipnisë, bashkë me Imzot Bumçin e Luigj Gurakuqin në Konferencën e Paqes në Paris.

Mërgimi i parë

Në vjetin 1924, me fitoren jetëshkurtë të Nolit e Gurakuqit, emnohet prefekt i Shkodrës, tue kenë i shtërnguem shumë shpejt me e lanë Shqipninë për me mërgue n'Italí. Vendoset në Zara, qytet i njohtun për tradita arbëreshe, e këtu, rreth tij, grumbullohen edhe intelektualë të tjerë si Xhevat Korça, Ernest Koliqi, Kostantin Kotte. Nuk prânë së luftuemi me pendën e tij të fortë në gazetatat e mërgimit si të "*Lirija Kombëtare*" e Omer Nishanit, të "*Ora e Shqipnisë*" e Shantojës. Por, mbi të gjitha nuk rësht së punuemi asnjí ças për atë qi do t'ishte vepra monumentale e jetës së tij: Fjalori kritik i gjuhës shqipe.

In memoriam

Idealet e jetës së tij

Vetëm në dy gjana Mustafa do të mbesë gjithë jetën i patundun: nuk do të pranojë kurrë asgja qi është kundra interesave të kombit e nuk do të shklasë asnjherë parimet e tija të nalta morale. Át Zef Valentini ka shkruar qi Mustafa, megjithëse i lindun në fé myslimane, ka pasë të vetat shumë vlera shpirtnore të katoliçizmit²). Krahas virtyteve qytetare, ai do të kultivojë gjithë jetën një ndjenjë të fortë përgjegjësie e detyre qi ndoshta e ka dâmtue në marrdhânjët me të tjerët, por e ka naltue personin e tij, sa jeta e tij përkon krejtsisht me idealin qi ai ka dishmue. "Tek, Aj, - ka shkruar Tahir Kolgjini,- nuk gjêjshin mirëpritje formulat si «Shif e bân!" e «Shkel e shko!». Nuk i pat përvetuem kurrë këta formula. (...) Dikushi, e kritikoi Mustafën, tue thânun se, në Shqipni, programet, nuk janë të zbatueshme; prandej, Aj, duhet t'ishte një akrobat politik dhe t'i përshtatej gjendjes. Mirëpo, Mustafa, mendonte krejt ndryshe. Aj, thonte se: - «Në këtë botë, nuk ká gjâ mâ kollajt se me bâmë idarei maslahat, qi na tash, po i thomi oportunitet. Un, për të dijtë, e dijtë, por, nuk e bâj; sepse , «Idare-i Maslahat-i», të lëjon me e pranuem e me e vazhduem gjendjen ashtu si ç'është, ani pse nuk mbërrijhet në ndonji përmirësim".³)

Lufta e tij fillon atëherë kur Shqipnija po delte shtet në vete, në 1912, e vazhdon me vjetët e turbullta të konfliktit të parë botnor, për t'u kunorzue në 1920 me njohjen e shtetit shqiptar prej Lidhjes së Kombeve e me tërhjekjen e forcave pushtuese. Në 1924, Mustafa, përkrah Luigj Gurakuqit me shokë do të përpiqet me të tâna energjitë me e ndërtue Shqipninë moderne, europiane, me e shkëput njëherë e përgjithmonë prej mentalitetit oriental qi kishte zânë njëk shpirtin shqiptar. Në këtë drejtim ai njehet si një ndër etnit e Shqipnisë së re, pse është bir besnik i idealeve të Rilindjes e protagonist aktiv në kapërcyell të dy epokave vendimtare të jetës kombëtare.

Pa u ndalë me zhdrivillue shkaqet e fitores së qershorit 1924 e gabimet qi çuen drejt disfatës, duhet nënvizue fakti se Mustafa është edhe një herë në krahin përparimtar e demokrat të politikës shqiptare. Kapitulli i fundit i jetës së tij politike aktive është koha e pushtimit fashist të Shqipnisë, janë çasat tragjike qi meritojnë një thellim të veçantë për me hjedh dritë mbi figurën e tij.

Mustafa Kruja e epoka fashiste

Është shumë vështirë me e përtrî mendjen e zvetënueme shqipta-

In memoriam

re prej klisheve të gjykimeve historike me të cilat e ka regjër për një gjysë shekulli pseudo-historiografija komuniste, edhe pse, siç vërente Ernest Koliqi në të largtin vjetër 1957: "Na Shqiptarët, përgjithsisht, jemi bukur fort të prirun kah epshi i prozhmimit. Jo vetëm levdata na del disi rryeshëm nga buza, por më tepër, gjëjmë vishtirsí në vetvete kur arsyeja e lypë qi të shfaqim pelqim e lavd mbi cilsít ase veprat e një tjetri" – e vazhdon: "Kjo korrneçí shpirtnore ndoshta na rrjedh prej krajatave historike nëpër të cilat u përshkueme na dhe të parët t'onë".4)

Ngjarjet e 7 prillit e gjetën Mustafën në Gjenevë, ku ishte transferue nga Italia qysh prej vjetit 1936. Zogu kishte braktisë vendin e shumë emigranta politikë po u kthejshin në atdhë. Kjo ishte në vetvete një arsye e mjaftueshme qi krahas dyshimit për italianët me pasë edhe një simpatí, për faktin se i vetëshpalluni Mbret i Shqiptarëve ishte përzânë.

Lind pyetja: pse shumë patriotë shqiptarë si Mustafa u afruen me regjimin fashist? (Mendojmë se pafësia për të ba një zgjidhje të ndërmjetme kombëtare dhe demokratike, mes komunizmit dhe fashizmit, për të shpëtue vendin, asht thelbi i gabimit të Mustafë Krujës dhe ndonji tjetri. Të mbështetëshe në strukturat e krijueme nga fashizmi për të shpëtue vendin nga eversioni komunist mbartte në vetvehte të njëjtin gabim sikurse pati më mbështjetja tërësore në komunizmin bolshevik për të luftuar fashizmin dhe për të çliruar vendin. Shën. i red. Phoenix). Shpirtënt idealista të asaj kohe shihshin në mbarë Europën një rrezik të madh, ekspansionin bolshevik. Provat e përgjithshme të një lufte vëllavrasëse ishin krye me «sukses» në Spanjen republikane, por t'ikunit prej Republikave sovjetike tregonin tmerret, deri atëherë të panjohtuna, qi provonin popujt nën zgjedhën e Moskës. Një vend i vogël si Shqipnija, me një shtet të pakonsoliduem mund të binte kollaj pré e një eksperimenti të tillë. Në të vërtetë, shëjet e këqija i kishte kuptue edhe Zogu qysh në 1936-en, dhe kishte përdorë grushtin e hekurt kundër eversionit të kuq. Kah ana tjetër shtetet evropiane, q'prej vjetit 1927, i kishin lânë Italisë të drejtën e influencës mbi Shqipnì; Anglia e Franca e shihshun pothuajse pa interes vendin tonë. Rreziku vinte gjithnjë prej fqinjëve, por këtë herë ishte edhe rrezik ideologjik. Një element tjetër qi afronte një pjesë të madhe të intelektualëve me Italinë ishte ideja e krijimit të një «Perandorije të ré romake», ku ligji, e drejta, dinjiteti i qytetarit, vëllaznimi, kultura – të drejtojshin një her' e mirë Shqipninë kah Perëndimi. Bâhej fjalë o me lidhë fatin e vendit me

In memoriam

traditën perëndimore ose me e lanë në influencën lindore. Taktika jo e goditun qi u zgjodh ishte me përdorë fashizmin për me pështue kombin. Nji tjetër arsye qi shtyu Mustafën e shumë të tjerë me simpatizue për fashizmin, ishte fakti se politika fashiste kishte sigurue përkrahjen e vet për rivendosjen e kufijve etnikë të Shqipnís, pra, tue përfshí Kosovën, Çamërinë e tue rishikjue edhe kufinin verí-perëndimor.

Duhet thânë se Mustafa, me intuitën e tij të mprehtë kishte kenë ndër ata të pakta personalitete shqiptare qi kishin kuptue se aleati mâ i mirë për me rrëzue Zogun ishte Italia. Në vjetin 1927, me rastin e nënshkrimit të Traktatit të Aleancës ndërmjet Shqipnisë dhe Italisë, Mustafa ishte i vetmi emigrant politik qi i telegrafoi Mussolini-t tue vlerësue ketë marrveshtje.⁵⁾ Edhe Hasan Prishtina në nji intervistë dhânë nji gazetarit të fletores "*Giornale d'Italia*", me datë 8 dhetuer 1927, e vlerësonte nalt Traktatin, jo për makiavelizëm por tue u nisë prej interesave të atdheut. Duket paradoksal fakti, por në ketë mënyrë ata ekzaltojshin edhe vetë politikën e anmikut të tyne, Zogut. Ky i fundit, tue mendue me përforcue pushtetin e vet, lidhte nji aleancë qi do t'a çontë drejt humbjes së pushtetit.

Mbetë fakti qi jo vetëm propaganda komuniste por edhe qarqe tjera politike janë përpjekë me denigrue figurën e Mustafa Krujës, të Ernest Koliqit e të shumë tjerëve, tue i quejtë "fashista të shitun" e, prej bejtexhive vëllavrasës të regjimit të Tiranës, tue u apostrofue si "tradhtarë" par excellence. Por, sot qi shumë gjana janë fashitë, ja vlen me këqyrë se çka shkruente Dom Lazër Shantoja në vjetin 1941, pak ditë mbasi Mustafa u ngarkue me formue qeverinë e vet.

Pyetjes: Kush asht Mustafa Kruja? - Shantoja i përgjegjet: "... as nuk asht nji shënjt, as nuk asht nji mrekullbas! Me thanë vetëm se asht nji patriot, asht prap tepër pak. Na prej atyne qi do të na përfaqsojnë para kombit e para botës kërkujmë diça ma teper sesa stolín e nji vërtyti qi tjetër s'asht veç se detyra qi duhet të jetë e përgjithshme për të gjithë ata qi kan lindun prej nji babe e prej nji nane shqiptare.

Mustafa Kruja asht diça ma tepër. Ai asht nji luftar! Luftari intelektual i nacionalizmës shqiptare marke ma të fjeshtë e ma të kullet. Ai asht nji filiz i asaj dege nacionaliste qi rrâjtë e veta i ka thellë në shtrojet e ma të pastra e ma të paprishuna të racës. Mustafa Kruja – i stolísun me nji mende të hollë, me nji kulturë të gjanë e të shëndoshtë evropjane, me nji vullndet çelíku, me nji ndienjë të

In memoriam

spikatun për nderë e drejtësi, me një dashuri të veçantë për brezet e reja, me një shtërngesë spartane vërtetesh shtëpijake – asht fytyra politike ma typike e Shqipnis së ré, fytyrë e ngjeshun me at brumë me të cilin fati i Shqipnis desh të ngjeshi fytyrën e shpirtin e Luigj Gurakuqit e të shokvet të tij dëshmorë". vazhdon Dom Lazri: "Jeta e tij asht «lufta e tridhjetë vjetvet»! E gjatë ktyne tridhjetë vjetvet kurrnji triumf! I vetmi, ai qi rrjedh prej zanit të ndërgegjes: ke krye detyrën t'ande! E kjo detyrë asht një shumë vuetjesh e sakrificesh qi nuk njehen as nuk peshohen"6).

Arsyeja për të cilën Mustafa Kruja, Dom Lazër Shantoja, Lef Nosi, P. Anton Harapi morën pjesë në politikën shqiptare të periudhës 1940-1944, është vetëm vetëdija e thellë e flijimit të vetvetes për interesat e kombit. Këto persona (qi kah profesjoni s'ishin as teneqexhi kriminela as studenta të falimentuem), para së gjithash ishin të afirmuem si studjuesa sa në lamiye të gjuhës e të filologjisë shqipe, aq në historinë e atdheut, ishin prind të censhëm e udhëhjekës shpirtnorë të panjollë, kishin ideale e interesa ideale qi në vetvete mjaftojshin me u a mbushë jetën me kënaqësina intelektuale e morale. Por, udhëkryqi në të cilin ndodhej kombi e largpamësia i shtynte mos me bën sehir n'at orë tragjike. E nesermja e atdheut do t'u jepte më se të drejtë, mbasi ajo qi kombet perëndimore festuen në 1945, si ditën e lirisë, për ne u bën çasi fatal i një robrije qi na pau sklevën e të rrënuem.....

Patër Anton Harapi në fjalimin e tij me rastin e betimit si anëtar i Këshillit të Naltë, do t'u shprehte kështu: "Më rrenë mendja se nuk ka zog shqiptari, qi të mendojë se unë e mora këtë barrë për kulltuk, për interesë a për ndonji intrigë. Mundet veç me drashtë ndokush mos qe ndonji maní e emja qi më shtyni deri këtu. Edhe un po u a vërtetoj fjalën dhe po u thom se po: manija e Shqipnis, po, qe ajo qi më vuni dilemën : a me anarkista për të ba gjak, ase me hjekun dorë prej çashtjes kombtare. Dhe mbassi shpirti nuk m'a tha të baj as njenën, as tjetrën, qeshë i shtërnguem të zgjedhi njenën dysh: a të baj një marrí tue e pranue këtë zyrë, ase të tregoj një dobsí tue u largue. Vendova ma mirë të baj një marrí: ase sikurse thonë ata shqiptarë qi duen të ruhen të pastër – desha të komprometohem".7)

Opinionit i hierarkisë fashiste për Mustafën Krujën

Gjermanët, siç ka dalë prej dokumentave të botuem (shih librin e historianit R. Morozzo della Rocca), e konsiderojshin P. Anton Harapin si filo-anglez, kurse Lef Nosi ishte i njohtun për idenë e

In memoriam

afrimit me Mbretin e Bashkueme. Po për Mustafën çka mendojshin në Palazzo Venezia, në Romë?

Së pari duhet thanë se ai nuk ishte një fashist në kuptimin e vërtetë të termit. Dihet se fashizmi lind historikisht prej gjinit të socializmit, për të kundërshtue liberalizmin individualist, për të vù në rend të parë interesat e përgjithshme të shoqnis kundrejt atyne të individit. Mussolini vetë në riní është kenë socialist militant e si i tillë ka ardhë tue përforcue gjithnjë bindjen se shteti është njësi má e randësishme e jetës shoqnore, i denjë për t'u vù mbi vlerat e lirisë e të demokracisë. Në një intervistë të 1932-shit, dhânun biografit të tij Emil Ludwig për të përkohshmen «*Candide*», B. Mussolini pohon se kur ishte i ri, mbante gjithnjë me vete si talisman, një medaljon me figuren e Karl Marx-it. Tashti, Mustafa nuk ka asnjë gjë të përbashkët me idetë socialiste e, për të, vlera absolute nuk është shteti por atdheu, që përfshin: etnin, gjuhën, kulturën materiale e shpirtnore e besimin. Në 1941, si pasojë e sulmit gjerman kundër Bashkimit sovjetik, komunistat në Shqipëri, të frymzuem prej të huejve, nisnin me lëvizje. E gjithë kjo bëhej për me krijue anarki në vend. Qeverija e Shefqet Verlacit rrëzohet e në dhetuer të 1941-shit Mustafa Kruja ngarkohet me formue qeverin e ré. Ministri i jashtëm i Italisë, Galeazzo Ciano, shënon në ditarin e vet që vëmja e Krujës në postin e kryeministrit "i përgjegjë një lëshimi të mëtejshëm ndaj ekstremistave të nacionalizmit shqiptar".⁸⁾ Ndërsa në datën 23 dhetuer, Ciano shkruen që Verlaci urren Krujen, por s'ka argumenta te forta kundër tij, kufizohet tue thanë se s'mund të qeverisë vendin djali i një shërbtorit.⁹⁾ Qysh të parën herë që Mustafa vjen në Romë si kryeministër, në shkurt të 1942, siç dishmon Ciano në *Ditarin* e vet, fillon tue i kërkue italianëve "ndreqje të vogla të kufijve kah Mali i Zi e rishikimin e flamurit. Nuk e duen, - vazhdon Ciano, tue folë për nationalistat e Tiranës, -shqipen e «burgosun» midis fashiove e nejeve të Savojës. Çashtja është delikate e nuk mund të mos pranohet a priori". Emnimi i Mustafës kryeministër, shkruen konti Ciano, pat bë bujë, "ndër italianë pse ai është shumë nationalist, ndër shqiptarë pse rrjedh prej një familje të përvujtë".¹⁰⁾ Një tjetër hierark i fashizmit, Mëkambësi i Mbretit, F. Jacomoni, në kujtimet e tija, tue analizue figurën e Mustafës vëren: "nacionalist që nuk lëshonte për kë bëtë fjalë për interesat e vendit të vet, por që inteligjenca e çilun e kultura e shëndosht perëndimore e bëjshin me vlerësue, në tanë plleshmëninë e saj, idenë konfederale e cila duhet të kryesonte atë që vetvetiu u quente Bashkësi e Romës".¹¹⁾

In memoriam

Nji tjetër gazetar e shkrimtar italian, Indro Montanelli në një artikull të botuem në *Corriere della Sera* në 1942, shkruente për ministrat e qeverisë Kruja: "Ministrat shqiptarë ngjasin njeni me tjetrin. Janë tanë të rinj, jo me vjetë, por si përvojë. Të gjithë veshen thjesht, janë pak të ashpër, por të përgatitun mirë teorikisht. E kaluemja e tyre është njilloj: kanë vujt për vendin e tyre. Idetë e tyre janë të lidhuna me disa dogma themelore: njësia territoriale e Shqipnis, autonomia e mbrendshme, mbrojtja e racës dhe e pasunís kulturore, bashkëpunimi me Italinë mbi bazën e të drejtave e detyrimeve të përbashkëta. Janë të ndershëm e të vorfën. Janë njerëz të veprimit e jo të burokracisë". Me ndëjt shtrembët e me folë drejtë, këto janë fjalë që cilido kryetar qeverije do të donte me ndigjue për ministrat e vet, aq më tepër prej një të hueji. Ndërsa për Mustafën, Jacomoni thotë se ai, si njeri i sigurtë që ishte nuk ja pritonte me shprehë, kur e donte puna, edhe të vërtetat më të idhta.¹²⁾ Por, për Mustafën, përveç shumë idhnimeve, në vjetët e qeverisjes së tij, nuk i munguen sukseset. Një ndër këto ishte edhe bashkimi i Plavës e i Gucisë me tokë amtare. Janë çasa, që Nebil Çika, në një artikull të vetin, përshkruen të jetueme me entuziazmin e birit të dënjë të Rilindjes i cili më në fund jeton shuemjen e një padrejtësie të madhe historike.¹³⁾

Me 23 prill 1942, shenon Ciano-ja në *Ditar*, u rivendos flamuri shqiptar në formën e vet origjinale, pra pa fashiot e liktorit e pa stemën e Savojës. Kurse Jacomoni dishmon që Mussolini kur i u paraqit promemoria për këtë shndërrim, tue u sjellë kah Ciano-ja, ka thanë: "Kush më ka sht" me gabue me ndërrue simbolin kombtar të Shqipnis?"¹⁴⁾ Ndërkaq që nacionalistat shqiptar festojshin flamurin e tyre në sheshin e Mëkambësis, italianët pranojshin gabimin e randë që kishin bërë.

Një tjetër sukses i politikës shqiptare ishte edhe fakti që ligja italiane në lidhje me racën, e cila prekte drejtpërdrejt hebëjt, megjithë këmbënguljen e Romës, nuk u aplikue në Shqipni. Kjo gja do të bënte të mundun strehimin e pajisjen e shumë familjeve hebëresh të persekutuem me pasaporta shqiptare. Ndër të tjera u mendue edhe një plan me tërhjekë mshehtas në Shqipni, tue e pajisë me pasaportë shqiptare, albanologun e famshëm austriak me origjinë izraelite, Norbert Jokl, i cili fatkeqsisht përfundoi në mënyrë tragjike pa mundun të përfitojë prej ndihmës së miqve të tij shqiptarë.

"Një dishmi prej anës së Mustafa Krujës, - shkruen Jacomoni në kujtimet e tija, - të asaj që ishte «burria» e tij, domethënë aftësia me përballue me guxim e shpirtmadhësi krajatat, e pata pak kohë mbasi

In memoriam

ai kishte marrë në dorë Kryesinë e Këshillit të ministrave. Kishte shkue te ai konsulli i përgjithshëm i Gjermanisë e i kishte paraqitë një notë verbale me të cilën qeverija naziste kërkonte dorëzimin e mâ se treqind hebregjeve, të cilët, të ikun prej Jugosllavijet, kishin gjetë strehë në Shqipni. Komanda ushtarake gjermane e Beogradit kishte dhënë lajme të sakta rreth emnave e vendeve ku këta ishin strehë në Kosovën shqiptare. Mustafa Kruja erdhi e më kërkoi lejen me i lanë me ndëjt të qetë në Shqipni. Në Shqipni nuk kishte trupa gjermane qi të mund t'identifikojshin hebregjt. Gjithsesi u vendos qi refugjatët hebregjt të çvendoseshin në zonën e Gjirokastrës, e cila ishte në kufi me zonën greke, të pushtueme prej trupave italiane. Ata do të pajiseshin me pasaporta shqiptare me emën të rremë, e po t'a lyppte nevoja, do të ndihmoheshin materialisht. Këto masa do të bájshin të mundun qi Mustafa Kruja t'i përgjegjej, mbas pak ditësh, konsullit të përgjithshëm të Gjermanisë, qi të gjitha kërkimet e bême në Kosovë në lidhje me personat në fjalë s'kishin pasë sukses".15)

Edhe ata qi nuk e dojshin Mustafën, shkruen Jacomoni, tue pasë parasysh pikësëpari feudalët shqiptarë me në krye Sh. Vërlacin, nuk i mohojshin dy gjana: dashunin për atdheun e vlerat e tija të nalta morale.

Në një artikull të botuem në *Corriere della Sera*, Indro Montanelli shkruen:

"Nuk e shihshe Merlika-Krujën tash dhetë vjet, e, kam pá qi kishte ndryshue fort pak. Suksesit e nderimet nuk kanë mundun me shndrrue natyrën e sjelljen e jashtme të këtij burri. Æsht i veshun pak a shumë si u veshte para dhetë vjetësh e nuk i jep rëndësi vetes me poza e me fjalë të mëdhaja. Vazhdon me folë me matunë e të jep përshtypjen se thotë të vërtetën".16) E mâ tutje artikullshkruesi shkruen qi jeta e tij ngjet me atë të Mazzini-t e programi i tij æsht ky: *due një Shqipni të bashkueme në kufijtë e vet natyrorë. Due qi kjo Shqipni e bashkueme të zhvillojë jetën e saj në paqen e sigurueme prej Romës.*

Edhe E. Koliqi e krahason Mustafën me Mazzini-n: *ideolog i shkëlqyem, por politikan qi nuk pati sukses.* Gjithsesi, shkruen shkrimtari shkodran, bâhet fjalë për "një ças në të cilin ngjarjet u bânë mâ të medhaja se njerzitet. Faji i kohnave nuk æsht e arsyeshme t'i veshet e t'i ngarkohet njerzvet".17)

E ngjarjet nuk pasuen ashtu siç dëshironin Mustafa me shokët e vet, italianët nuk ishin të një mendje në luftë kundër terroristave,

In memoriam

bile prej anës së tyne kishte shpesh edhe sabotime në këtë drejtim. Pamundësia me pá të realizueme politikën e vet, e shtyu Mustafën, siç e dishmon ai vetë te *Exposé personnel* të botueme te *Hylli i Dritës*, me dhânë dorëhjekjen.

Pakënaqësi në qarqet fashiste kishte shkaktue gjithashtu edhe fjalimi i tij i mbajtur me 22 nanduer 1942 në Teatro Savoia në Romë. Kuptohet haptas prej këtij fjalimi qi ai nuk âsht një kukull në duert e kërkuj. N'at rasë, ai nënvizon se Italia e kupton qi vetëm tue respektue pamvârësinë e plotë të Shqipnisë, do të mund të gjejë te shqiptarët mikun e vëllanë e saj për jetë e për vdekë e, shton oratori, edhe Shqipnija, shtet i vogël, duhet të ketë sekretet e veta e shtatmadhorinë e vet, qi don me thânë një qeverí të fortë.

Ajo çka shtyu përfundimisht Mustafën me dhânë dorëhjekjen ishte vrasja e Qazim Koculit, autoritet i naltë qeveritar në Vlonë. Ishte një vrasje me natyrë politike e në të njejten kohë edhe hakmarrje. Por kryesisht, Qazimi, patriot e aktivist i Luftë së Vlorës, emigrant politik me Mustafën e njeri i afërt i politikës popullore të këtij të fundit, ishte viktimë e luftës qi Mustafa kishte zhvillue si kundër politikës së bejlerëve e si kundër anarkistave e komunistave. Pamundësia me reague në mënyrën e duhun, bânte qi Mustafa të ndihej përgjegjës për vrasjen e mikut të vet. Qe, si përgjegjet Mustafa, thirrjeve mos me dhânë dorëhjekjen:

“Disá shqiptarë, po kërkojnë prej meje, aq sá s'mund të bâj; ndërsá, do tjerë, po më pengojnë. Un, çdo gjâ nuk kam në dorë. N'anë tjetër, Qazim Koculin e pata çuem vetë në Vlonë. E, për dërsá urdhënat e mijë nuk më zbatohen për kapjen e dënimin e shkaktarëve të vrasës së Koculit, o më duhet me e pranuem se e kam vramë un, ose më duhet me dhânun dorëhjekjen.. Un, nuk mund të çvëshem nga vehtja e eme”.18)

Në janar të 1943 Mustafa lën qeverinë në duert e Ekrem bej Libohovës.

Edhe pse i kthyem në jetën private, tue u marrë me *Fjalorin* e tij, Mustafa âsht halë në sy për anmiqt e Shqipnis. Kështu, me 12 tetor 1943, në mes të Tiranës ai pështon për mrekullí, tue u plagosë lehtë, prej një atentati të pabesë. Janë provat e përgjithshme të strategjisë të terrorit të kuq.

Një vit mâ vonë, me 15 prill 1944, në Firenze, po me atentat, do të vritej prej grupeve komuniste një prej filozofëve mâ të mëdhaj të shekullit, Giovanni Gentile, e një tjetër pendë e filozofisë evropiane, antifashist i bindun, Benedetto Croce, tue marrë lajmin e kësaj vra-

In memoriam

sje të shëmtueme do të shprehej: "*Tashti vrasin edhe filozofët*".

"Sá shkrimtarë, - pyet Martin Camaj, u-pushkatuen apo u-dënuen për jetë gjatë periudhës së Koliqit si ministër Arsimit e i Krujës si kryeministër? Ju lutem na i tregoni, sepse un si Kosovar nuk kam lexue njikso gjâje. E sa në kohën e Enverit, «birit më të dashur të popullit shqiptar»? Këtë na e rrëfejnë e përshkruejnë mâ qartë se çdo tjetër emigrant arsimtarët e vlefshëm, vllaznit Pipa po në fletoren «*Shqiptari i Lirë*» të New York-ut".19)

Mbarimi i luftës do t'a tregojë se terrori i kuq nuk mund t'i durojë intelektualët e vërtetë, për ata ka vetëm vrasje e burgime; intelektualët besnik të kohës së komunizmit do të formohen me një shqisë të ré, me mungesën e karakterit.

Mustafa: prindi i dashtun

Kur e pyeta njiherë djalin e Mustafës: *baba a ka kenë i rrebtë me jú?* ai aty për aty u mundue me më gjetë sinonime për me përçanësue ketë anë të karakterit të prindit të vet. Përfundoi me një fjalë të huej: *severo*, por qi shqip nuk jepet me skajin "i rrebtë". I pakënaqun prej skjarimeve qi më dha, mâ në fund shtoi: "i shtrëngutë, por i drejtë".

N'ata fjalë pashë respektin e nderimin qi biri ushqente për atin e vet, ndjenja të cilat vetëm shembulli vetjak mundet me përcjellë prej një brezi te tjetri. M'u kujtuen fjalët qi ka shkruie Ernest Koliqi për Mustafën: "Para se me qënë qytetar, njeriu âsht bír e prind. Unë kam pasun fatin t'a njof t'ân e Mustafës, - një burrë i thjeshtë nga Kruja, i squet e i urtë, - të cilin i biri, i arrijtun në rrjeshtin mâ të naltë të personaliteteve të botës shqiptare, e rrethonte me një nderim dashunuer qi më mbushte me habí. Më dukej se ai donte me i a dhurue t'et të gjithë respektin qi bota ushqente për të. Po âmbëlsija pa llasë me të cilën drejtonte familjen? Po njerzija, e rrallë ndër né Shqiptarët, qi përdorte me bashkëshorten e me fmij? Mustafën, qi shumë kush e pershkruen si burrë të vrashtë, në rreth të familjes unë e njof të durueshem e të butë, tue u ndëjun sipër me orë djelmve qi kryejshin detyrët shkollore të ditës. Kur i qortonte flitte në mënyrë qi mos me i a cenie personalitetin në formim".20)

Atë qi Mustafa donte për të ardhmen e fëmijve të vet, atë mundoej me e realizue edhe për të ardhmen e Shqipnis, jeta e tij private përfshihet vetëm në një suazë, në «suazën morale» (Koliqi). Në familjen e tij, dishmon Koliqi qi e njohti prej s'afërmi në Zara, thithej "një frymë e shëndoshtë e këndellse njerzore, levitte n'at atmosferë shpirti i thellë i dokeve t'ona, të cilat, kur interpretohen

In memoriam

prej një zot shtëpije mëndendritun edhe ushtrohen me rithëm të mbajtur por edhe t'ambël njëherit, i apin zhvillimit të jetesës së përditëshme një hijeshi të pashoqe".

Për të atdheu e familja nuk ekzistojnë njena pa tjetrën, e të dyja kanë një bosht moral të vetëm. Familja është atdheu i parë i fëmijës, e aty njeriu fillon me mësue me dashtë Atdheun e vet, kjo është vazhdimësia që Mustafa përpqej me i transmetue pa prâ bijve të vet.

Edhe vetë ikja e tij prej Shqipnís është e lidhun me një çasë tragjike që preku votrën e tij. Në shtator të vjetit 1944, ai detyrohet me u nisë për në Vjenë, ku djali i tij më i vogël, Besimi, që studjonte në kryeqytetin danubjan, ishte i sëmundë randë. Mjekët ishin të mendimit që pranía e babës do t'a ndihmonte djalin me e shkapërcye rrezikun. Mjerisht, djali, me 21 nanduer 1944 jep shpirt, mbas pak ditësh në Shqipni do të jepte shpirt edhe vetë liriya e atdheut tue e lanë Burrin pesëdhjetatëvjeç pa atme e pa familje.

Por është më mirë me lanë me folë vetë Mustafën, i cili i ka përshkrue ato çasa në një shkrim që është ndër më të ndiemit e letërsisë së ré shqipe: "Ngjati kalvari nëndëdhjetetë ditë.

Por Ti, o bec i njomë, ngushullim i ditëve më të vështiravet të tatë-shkretës, Ti edhe gjatë kalvarit, edhe me atë kryq të rëndë mbë shpinë, veçë mjaltë derdhe për goje, me këdo. U bane më ëngjëll se ishe, fytyra e Jote, shtrimë n'atë shtrat hekuri të ftohët, s'ishte më fytyrë njeriu, që mbas pak javësh do t'u bante hî, ajo ishte fytyra e një hyu t'amshuem. As shtriga që s'Të pat lanë grimë mushknije pa të brëjtun, atë s'kishte guxuem me T'a prekun. Ti, o djalosh i pashoq, as nëpër torturat e atij trupi të tretun si qeriu përditë nga pak s'i harrove asnjë herë të dashunit e tú, s'T'u hoq kurrë kujdesi për ta, nuk shkante ditë që s'i përmëndshe. Për thikat e shtatit t'And s'Të bani ndonji herë goja of, për tjerët po. Më të mbrapmet fjalë që Të duelen prej goje qenë «familjet t'ona» e «Shqipnija». Ti pyete për to e Yt atë T'u përgjegj me një rrënë të mëshrirshme. Të tha: «Në Shqipni, për det'e për ajër, kanë zhbarkuem Anglo-Amerikanët; prandë atëdheu i ynë, populli shqiptar, familjet t'ona, miq e dashmirë t'anë kanë shpëtuem" – e vazhdon:

"Në mërgim leve, në mërgim u rrite e në mërgim e dhae edhe më të mbrapmen frymë të jetës s'ate djaloshare, o bir i im. Në vënt t'And, që deshe aqë fort, vetëm pesë vjet të lanë me rruem, pesë vjet që do të kishin qënë më t'amblat të moshës s'Ate, por që anmiku t'i bani më t'idhëtat. Pate për parim jete me u bëmë njeri për me i shërbyem familjes, kombit e njerzisë; me jetuem jo për vete por për

In memoriam

tjerët. Por Ti na lé i ri, tepër i ri, o birth i im. Deshe me u bâmë njeri, por Ti kishe lemë njeri e njeri vdiqe; kalove në të pasosmen për t'u bâmë i përsosun. Ti nuk vdiqe, u ngjalle; vdekun kemi na tjerët, o birth i im, jo ti: kanë vdekun zëmrat t'ona, biró!"21)

Lavruesi i Gjuhës shqipe

Shpend Bardhi ishte pseudonimi me të cilin Mustafa Kruja do të botonte studimet e tija gjuhsore në revistat *Hylli i Dritës t'Etënvvet* Françeskanë e *Leka t'Etënvvet* Jezuitë. Ndoshta ai mâ shumë se kurrgjâ tjetër âsht kenë gjuhëtar, e filologjija âsht lamija në t'cilën ka bashkue vullnetin e tij të çeliktë me inteligjencën e mprehtë e kujtesën e çmeritëshme.

I bindun se trajtat e mesme të gjuhës shqipe, pra e folmja e Elbasanit, janë ato trajta qi paraqesin në mënyrën mâ organike zhvillimin e dy dialekteve drejt një unjisi të ardhshëm, ai u përpoq me kërkime skrupuloze me kristalizue në rregulla gramatikore palcin origjinal të shqipes e tue zblue ligjët e gjuhës ashtu siç jetojnë në të folmen e popullit.

Poliglot e shkencëtar, ai shkriu tanë forcat e veta tue punue për fjalorin e shqipes. Epistolari i tij, deri në fund të jetës âsht mjet komunikimi për njohjen e gjuhës të asaj treve apo t'atij katundi prej kah âsht personi me të cilin mban korrespondencë. Vende-vende letra bâhet një pyetsor i vërtetë ku ai interesohet deri edhe për mâ të voglat nuanca të përdorimin të fjalëve të gjuhës amtare.

Fjalori për të cilin folëm mâ nalt ka kenë prej "2400 faqesh formati të madh me 30.000 fjalë të spjegueme shqip" (K. Gurakuqi); kjo pasuní fjalësh ka kenë e "pajisun me çanësime të përpikta, gjithënji në shqipe, dhe me frazeologjî, skâje, thânje nga goja e popullit dhe shprehje letrare të nxjerruna nga auktorët e motshëm. Zëmërbardhësisht dorëshkrimin e çmueshëm i a dhuroi në Tiranë Institutit të Studimeve Shqiptare, i cili i dha fillim botimit. Ngjarjet e ndaluen shtypin. Ajo lândë e pashoqe mbet në duer të komunistave".22)

Âsht e dijtun se ajo lândë fort e çmueshme u shfrytëzue prej nëpunësve të Tiranës pa u citue asnji herë burimi e pa i u dhanë merita autorit të asaj pune kolosale.

Mustafa ka lânë një vëllim gati për t'u botue, qi mban titullin *Kritiqizëm gjuhësore*, e qi përfshin të gjitha studimet gjuhsore të botueme e të pabotueme sa ishte gjallë autori.

Ka përkthye gjithashtu volumin e parë të L. von Thallóczy-it,

In memoriam

Illyrisch-albanische Forschungen, ka shkruar për Aleksandrin e Madh dhe historinë e Maqedonisë së lashtë, ka lënë një studim për pelasgjët, një kronologji balkanike, një studim rreth origjinës e emnit tonë, një tjetër rreth *Fjalorit* të Frangut të Bardhë, e shumë përkthime mjeshtrorë. Tash së fundi ka përditësuar botimet e tij përmbledhje e tija shumë interesante me titullin *Anthologji historike* (Sejko, Elbasan 2001).

Simbas Koliqit, stili epistolar i Mustafës “është i shkathët e i dendur”, nuk mungon “tingulli shpotar”, “gjuha gufon e pastër dhe pasun”, frazeologjia është e natyrshme “e përdorun me zotsi mjeshtrorë”, letrat e tija kanë “vesk gjuhsore”; proza e tij është “parashtruese”, gjuha bëhet kështu “vegël arsytimi”, ku zërithehet struktura logjike e ndërtohen “trajtat e perpikta descartiane”, stili mbetet shkencor e “gjeometrik” – por gjithkund ndihet një “frymë e kulluar shqiptare por edhe qartësi kristalorë çanësuese”.²³

Por, siç shihet edhe prej fragmentit kushtue djalit të vet të vdekun, stili i Mustafës nuk është vetëm i shtërnguar e shkencor, ai din me kënd edhe lirik e i lëmuar simbas subjektit që trajton. E edhe një herë lexojmë se çka kujtonte Mjeshtri tjetër i letrave shqipe, Ernest Koliqi:

“Kur shkruante mbi ndoj argument që i a prekte shpirtin, stili i tij ngjyrohej e përflakej por pa rrëshqitë në llasë të një brydhësie (*tendresse*) që nuk përkonte me natyrën burrnore të tij. Shprehet me një zënim të përmbajtun, skofiar (delikat) e të ngrohët por jo butlosh. Të shifet në shkrimin kushtue qytetit të Krujës si e ambëlson mashkullisht fjalën kur çekë sende që ka për zëmër”.²⁴

Gjuha shqipe për të cilën punoi Mustafa Kruja tanë jetën, (“*Në shërbim të një gjuhe kombëtare*” – ishte titulli i një kolane ku ai botonte të tija *Qukrrime gjuhsore*), nuk u unjësue simbas ligjëve të shkencës gjuhësore, por me urdhnat e disave që gjuhët dijtën vetëm me i prë. E prej vedit ato që mbetën, “pendat e standartizueme e të mpëta” (K. Gurakuqi) bashkë me keqeshkrojat e tyre jashta Shqipërisë, dijtën vetëm me hosannue e me çue në qiell këtë regres të turpshëm.

Unjësimi as bashkimi është vetëm një vlerë abstrakte nëse kriteret në bazë të cilave kryehet nuk kanë karakter shkencor por politik. Historia s’po prënë tue na ditue se shtete të përbëme prej popujsh të bashkuem me dhunë kundra dëshirave të tyre, shpërbëhen. Kjo ndodh jo pse bashkimi në vetvete është i keq, por pse ai lloj bashkimi është artificial e kundër natyrës së popujve. E nejt-

In memoriam

ta gjâ ndodh edhe me gjuhën, por këtu reagimet janë mâ të plogëta, mbasi ndjeshmënia jonë, kur bâhet fjalë për të mirat shpirtnore të kombit, ulë kryet në mënyrë të çuditshme - tue u fikë në topitjen e arsyes së plogësht.

Syrgjyn gjallë e syrgjyn vdekur

Në 1951 prej podit të *Shêjzave*, qi në gjysën e dytë të njizetit qindvjetë kje një ndër t'paktat zâne me autoritet në universin e letrave shqipe, lëshohej një britmë e thekun:

"Gjindja gjakut arbnuer ndodhet në një pikë të jetës së vet qi shkakton rrënqethje n'ata të cilët ndiejnë dishka për vendlindje e për shqiptarizëm. Si komb kemi rá gjallë e ngusht dhe gjendjen e mjerë t'onë nuk ka mundësi t'a zgjidhi robi: sot vetëm Zoti e ká në dorë. Si individa kemi rá edhe mâ ngusht sepse nuk dijmë ç'drejtim t'u apim ndiesive e mendimeve qi na vlojnë në zëmër e në shqise; as nuk njofim kënd në shekull qi të na thotë një fjalë ndriçuese" (*Shêjzat*, 1959, fq. 81).

Fatmirsisht mbas gati një gjysë shekulli Shqipnija âsht lirue prej komunizmit, por pa mujtë me u çlirue prej pasojave qi kjo sëmundë, e cila ekzaltoi të metat e shqiptarit e mbyti vlerat e tij, i ka lanë njeriut të lodhun shqiptar. Atëherë nuk mbetet veçse me shikjue me një sy tjetër, mâ të kthjellët, edhe Mustafën me shokë. Ata u përpoqen me n'a shmangë pesëdhjetvjet vuejtje. A kanë bâ gabime? Shkrimi i Shêjt thotë qi edhe i drejti gabon shtatë herë në ditë. E tue kthye kryet mbrapa, për me mësue prej gabimeve e me dënue fajet:

"Jemi të shtërnguëm t'u thomi Shqiptarve, kushdo qofshin e çfardo parimesh t'ushqejnë, se asnjë prej tyne s'ka dalun fitues - si Shqiptar - nga lufta e dytë botnore, pasojat e së cilës rrenuen punën e patriotave të Rilindjes. Jemi të gjithë të mundun. Kushdo qi mendon ndryshej, gënjen veten. Të mundun, jo të rroposun. (...) Jemi fillikat vetëm, para një problemi viganuer. Me akull të mendes, pa mashtrime romantike, lypet të shikojmë realitetin. Babelja shqiptare ka për suazë Babelen botnore. Ngjarje të paprituna munden me na dâmtue edhe mâ tepër, por munden edhe me na çelë një shteg shpëtimi. Duhet të rrijmë gati me përfitue nga këthesat e historís".25)

Tue rilexue këta rreshta cilido mundet me nxjerr përfundimet e veta, pasojat janë reale, shkaku i tyne âsht mungesa e vetëdijes historike. E Burrit të Krujës, njeriut të matun e të squet qi mori pjesë në ngritjen e flamurit në Vlonë, në Konferencën e Paqes në

In memoriam

Paris, në lëvizjen fanoliane të 1924-shit e në ngjarjet e Luftës së dytë, si shumë të tjerëve, Shqipnija i fali një jetë: *syrgjyn gjallë e syrgjyn vdekun*. Mustafa Kruja vdiq në Niagara Falls (USA) me 27 dhjetor 1958, tue pasë kalue pjesën më të madhe të jetës në mërgim.

Ai, ka shkruar penda e Koliqit: "ushqei besim në fuqin e punës", "ushqei besim në fuqin qytetnuese të kulturës", "tue luftue paragjikimet dhe tue lirue trût e bashkatdhetarve nga mjegulla e padijes", "ushtroi, pa lakime, normat më fisnike të burrnís shqiptare"; Mustafa, përfundon Koliqi:

"Dijti të flíjoje n'altar të Shqipnís të mirat më të shtrëjta njerzore dhe shqiptare: nâmin dhe popullaritetin. Potera e prozhmuesave nuk i a mbuloi kurr zânin e ndërgegjes qi e shtynte me marrë qendrime shpesh në kundërshtim me andjen e turmave. Deshti më fort Shqipnín se popullaritetin e vet. E ky shembull është shumë i rrallë si në Shqipni ashtu në botë".26).

1)GURAKUQI Karl, *Testamenti i Mustafa Krujës*, në *Shêjzat*, 1959 (III), n. 11-12, fq. 382.

2)VALENTINI G., *Mustafa Kruja come studioso*, në *Shêjzat*, 1959 (III), n. 1-2, fq. 5.

3)Shih: LOK LIMTHI (pseud. Tahir Kolgjini), *Mustafa Kruja. Perendoj më i Ndrítëshmi Hyllë i Nacjonalizmës Shqiptare*, në *Shêjzat*, 1959 (III), n. 1-2, fq. 8.

4)*Shtatëdhjetëvjetori i lindjes së Mustafa Krujës*, në *Shêjzat*, 1957 (I), n. 2-3, fq. 70.

5)Shih: *Ora e Shqipnisë*, 10 Kallnduer 1928; edhe artikullin e Dom Lazër Shantojës: *Mustafa Merlika Kruja*, në *Tomori*, 19 Dhjetor 1941 (II).

6)SHANTOJA L., *Mustafa Merlika Kruja*, në *Tomori*, 19 Dhjetor 1941 (II).

7)*Fjalimi i Shk. P. Anton Harapi O.F.M.*, në *Hylli i Dritës*, 1944 (XX), n. 1, fq. 6.

8)CIANO G., *Diario 1937-1943*, kujdesue prej R. De Felice, Rizzoli, Milano 1996³, data 11 nanduer 1941, fq. 556.

9)CIANO G., vep. cit., fq. 570.

10)CIANO G., vep. cit., fq. 591.

11)JACOMONI F., *La politica dell'Italia in Albania, nelle testimonianze del Luogotenente del Re Francesco Jacomoni di San Savino*, Cappelli Editore, Rocca San Casciano 1965, fq. 138.

In memoriam

- 12) JACOMONI F., vep. cit., fq. 182.
- 13) Shih ÇIKA N., *Tomori*, 24 Janar 1942 (III).
- 14) JACOMONI F., vep. cit., fq. 297. Përmbi arritjet tjera të M. Krujës shih: *Mustafa Merlika-Kruja. Exposé personnel*, në *Hylli i Dritës*, 1997 (XXV), fq. 135-147.
- 15) JACOMONI F., vep. cit., fq. 288-289.
- 16) *Corriere della Sera*, 21 Maj 1942.
- 17) *Shtatëdhjetëvjetori i lindjes së Mustafa Krujës*, në *Shêjzat*, 1957 (I), n. 2-3, fq. 73.
- 18) LOK LIMTHI, art. cit., fq. 9.
- 19) Shih: KOSOVARI (pseud. Martin Camaj), *Vështrim i thjeshtë krahasues*, në *Shêjzat*, 1963 (VII), n. 5-8, fq. 240. "Un si Kosovar" – i referohet thjesht pseudonimit me të cilin botohet shkrimi.
- 20) *Shtatëdhjetëvjetori i lindjes së Mustafa Krujës*, në *Shêjzat*, 1957 (I), n. 2-3, fq. 71-72.
- 21) *Zëmër prindi*, në *Shêjzat*, 1958 (II), n. 7-8, fq. 221-222.
- 22) Shih: GURAKUQI K., *Testamenti i Mustafa Krujës*, në *Shêjzat*, 1959 (III), n. 11-12, fq. 382; KOLIQI E., *Shtatëdhjetëvjetori...*, art. cit., fq. 74. Në një artikull tjetër, Koliqi saktëson faktin që bëhet fjalë për dymbëdhjetë tefterë të cilët mbetën në Institutin e Studimeve Shqiptare. Shih: *Mustafa Kruja si njeri kulture*, në *Shêjzat*, 1972 (XVI), n. 9-12, fq. 306, shënimi n. 5.
- 23) Shih: KOLIQI E., *Shtatëdhjetëvjetori...*, art. cit., fq. 75; VALENTINI Z., *Mustafa Kruja mjeshtër gjuhe*, në *Shêjzat*, 1972 (XVI), n. 9-12, fq. 307-312; *Ibid.*, *Mustafa Kruja come studioso*, në *Shêjzat*, 1959 (III), n. 1-2, fq. 2-5.
- 24) *Mustafa Kruja si njeri kulture*, në *Shêjzat*, 1972 (XVI), n. 9-12, fq. 306.
- 25) Artikulli nuk mban firmë, por autori është përsëri Ernest Koliqi; shih: *Vetëdije historike*, në *Shêjzat*, 1961 (V), n. 1-2, fq. 2.
- 26) KOLIQI E., *Nji trashigim shpirtuer*, në *Shêjzat*, 1959 (III), n. 1-2, fq. 2.